

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Özel Sayı | Special Issue

Cilt | Volume 23 • Sayı | Issue Din ve Coğrafya

Nisan | April 2024

İslâm Düşünce Tarihine Kaynaklık Değeri Bakımından Coğrafya Eserleri

- İbn Havkal ve Makdisî Örneği - *

Geographical Works as a Source for the History of Islamic Thought

- The Example of Ibn Hawqal and al-Maḡdisī -

Betül YURTALAN**

Dr. Öğr. Üyesi | Asst. Prof.

Hitit Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi

Çorum, Türkiye

Hitit University, Department of Basic Islamic Sciences, History of Islamic Sects

Çorum, Türkiye

byurtalan@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3594-8427>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 08.01.2024

Kabul Tarihi | Accepted: 07.03.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.04.2024

Atf | Cite As

Yurtalan, Betül. "İslâm Düşünce Tarihine Kaynaklık Değeri Bakımından Coğrafya Eserleri -İbn Havkal ve Makdisî Örneği-". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/Din ve Coğrafya (2024), 207-228. <https://doi.org/10.14395/hid.1416650>

* Bu makale 5-6 Ekim 2023 tarihlerinde gerçekleştirilen Din ve Coğrafya Sempozyumu'nda sunulan "İslâm Düşünce Tarihine Kaynaklık Değeri Bakımından Coğrafya Eserleri İbn Havkal ve Makdisî Örneği" başlıklı bildirinin geliştirilmiş halidir.

** Önceki sayılarda Hitit İlahiyat Dergisi editörü olarak görev yapan Betül YURTALAN bu sayı ve Haziran 2024 (23/1) sayısının yayın ve değerlendirme süreçlerinde görev almamıştır.

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışma için etik kurul izni, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'nun 09.12.2021 tarihli ve 2021/286 numaralı kararı ile alınmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

* This article is the enhanced version of the paper titled "Islamic Geographical Works as a Source for the History of Islamic Thought The Case of Ibn Hawkal and Maḡdisī," presented at the Religion and Geography Symposium held on October 5-6, 2023.

** Betül YURTALAN, who previously served as the editor of Hitit Theology Journal, did not participate in the publication and evaluation processes of this issue and the June 2024 (23/1) issue.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: Ethics committee permission for this study was obtained with the decision of Hitit University Non-Interventional Research Ethics Committee dated 09.12.2021 and numbered 2021/286. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Geographical Works as a Source for the History of Islamic Thought

- The Example of Ibn Hawqal and al-Maqdisī -

Abstract

The texts that can be included in the field of human and historical geography in the Islamic tradition began to emerge in the late 2nd/8th and early 3rd/9th centuries. By the 4th/10th century, a tradition of human geography writing with a unique characteristic, in which travel, observation, and descriptions predominated, had emerged. Even though the works of human geography, of which significant examples have survived to the present day, vary according to factors such as the author's priorities, interests, and writing methods, they have a very rich content that provides material in various fields. While the authors depicted the Islamic world with the maps they presented, they also created a narrative about the political, social, economic, cultural, scientific, and religious situation and, more importantly, the daily life practices of their period. This rich content of the works mentioned above, while providing data to fields such as art history, economic history, political history, urban history, and especially geography, has also served as a source for the history of Islamic thought, culture and sects.

As far as the early period is concerned, Ibn Khurdadhbih (d. 300/912-3), al-Yaqūbī (d. after 292/905), Ibn Rusta (d. after 300/913), Ibn al-Faqīh (d. after 300/913) and Qudāma b. Ja'far (d.337 /948[?]) from Iraq School of Geography; and authors such as Abū Zayd al-Balkhī (d. 322/934), al-Istakhri (d. 346/957), Ibn Hawqal (d. after 367/977) and al-Maqdisī (d. around 390/1000) from the Balkh School of Geography appear as important representatives of Islamic geography. The authors belonging to the Balkh School of Geography differ from the Iraqi School primarily because they wrote their works based more on observation and included more cultural, historical, political, social, and religious elements of the period. Among them, Ibn Hawqal's (d. after 367/977) *Sūrat al-ard* and Maqdisī's (d. around 390/1000) *Ahsan al-taqāsim* can be highlighted for the narrative they present about the religious, intellectual, and cultural structure of the Islamic world in the 4th/10th century. For this reason, these two authors and their works have been selected as examples in our study. Another reason for this choice is that both works were written relatively close to each other in the last half of the 4th/10th century and complement each other. Therefore, our study also contains a narrative about the scholarly and socio-cultural structure of the mentioned period through the selected examples.

Ibn al-Hawqal and al-Maqdisī, in their works based on the observations and verbal information they gathered during their prolonged travels, as well as the writings of previous authors, present a general picture of the history of Islamic thought and culture in the 4th/10th century. The unique aspect of these works is that they create a narrative that focuses on practical life rather than the theory of their methods. In addition, the fact that some of the information contained in these works is not found in other sources enables them to offer original perspectives on the intellectual world of the relevant period.

These texts are also valuable in allowing us to see the Islamic world through the experiences of people with strong observation skills who lived during that period. The scope and diversity of the information provided by these works are rich enough to provide material for studies in different subjects and fields. This study analyzes the contributions of Ibn Hawqal's and al-Maqdisī's books, two of the most prominent geographers of their period, to the understanding of the history of Islamic thought. Beyond their accounts of knowledge centers such as masjids, mosques, libraries, madrasas, and khankāhs, and the scholarly activities and prominent topics of discussion in these institutions, their accounts of the theological and jurisprudential sects and their social responses are also very significant. Additionally, there is valuable information on the traditions and cultural structures in different regions. The records on qiraats, linguistic structures, and dialects constitute an essential part of these. These works are valuable sources that can enlighten the history of Islamic thought and culture during the period in which they were written.

It is known that there have been some studies on the contribution of travelogues to social history and more to Turkish and Ottoman history. However, the only study directly addressing the contribution of Islamic geographical works and travelogues to Islamic thought is Birgül Bozkurt's paper titled "Travelogues in Terms of Contribution to Islamic Thought Studies". This study mentions Ibn Hawqal's work with a few examples. Rather than reflecting a specific period, the examples in this study have been selected to correspond to a wide period from the 4th/10th-century author like Ibn Hawqal to the 13th/19th-century Ottoman traveler Yusuf Samih (Asmā'ī). Our article differs from the aforementioned study as it is more restricted by time and figures. This allows for a more detailed examination of the works in question in the context of the relevant topic.

Keywords: History of Islamic Sects, Geography, History of Islamic Thought, Ibn Hawqal, al-Maqdisī.

İslâm Düşünce Tarihine Kaynaklık Değeri Bakımından Coğrafya Eserleri - İbn Havkal ve Makdisî Örneği -

Öz

İslâm geleneğinde beşerî ve tarihî coğrafya alanına dâhil edilebilecek metinler 2./8. yüzyılın sonları ve 3./9. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. 4./10. yüzyıla gelindiğinde ise seyahat, gözlem ve betimlemelerin baskın olduğu, kendine özgü bir karakteristiği bulunan bir beşerî coğrafya yazım geleneği oluşmuştur. Önemli örnekleri günümüze ulaşan beşerî coğrafya eserleri; müellifin öncelikleri, ilgisi, yazım yöntemi gibi unsurlara göre değişiklik göstermekle birlikte muhtelif alanlarda malzeme sunan oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Müellifler sundukları haritalarla İslâm dünyasını tasvir ederken bir yandan da yaşadıkları dönemin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel, ilmi, dinî durumuna ve çok daha önemlisi gündelik yaşam pratiklerine dair bir anlatı oluşturmuşlardır. Söz konusu eserlerin bu zengin muhtevası, başta coğrafya olmak üzere sanat tarihi, iktisat tarihi, siyasi tarih, şehir tarihi gibi alanlara veri sunarken bir yandan da İslâm düşünce, kültür ve mezhepleri tarihine kaynaklık etmiştir.

Erken dönem söz konusu olduğunda Irak Coğrafya Ekolü'nden İbn Hurdazbih (ö. 300/912-3), Yakûbî (ö. 292/905'ten sonra), İbn Rüste (ö. 300/913'ten sonra), İbnü'l-Fakîh (ö. 300/913'ten sonra) ile Kudâme b. Ca'fer (ö.337/948[?]); Belh Coğrafya Ekolü'nden ise Ebû Zeyd el-Belhî (ö.322/934), İstahrî (ö. 346/957), İbn Havkal (ö. 367/977'den sonra) ve Makdisî (ö. 390/1000 civarı) gibi müellifler İslâm coğrafyacılığının önemli temsilcileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Belh Coğrafya Ekolü'ne mensup müellifler, eserlerini daha ziyade gözleme dayalı olarak kaleme almaları ve dönemin kültürel, tarihsel, siyasi, sosyal, dinî unsurlarına daha çok yer vermiş olmalarıyla Irak Ekolü'nden ayrılmaktadır. Bunlardan İbn Havkal'ın (ö. 367/977'den sonra) *Sûretu'l-arz* adlı eseri ile Makdisî'nin (ö. 390/1000 civarı) *Ahsenu't-tekâsim*'ini 4./10. asır İslâm dünyasının dinî, fikrî ve kültürel yapısına dair sundukları anlatı ile öne çıkarmak mümkündür. Bu sebeple çalışmamızda bu iki müellif ve eserleri örneklem olarak seçilmiştir. Bu tercihimizin bir diğer sebebi ise her iki eserin 4./10. asrın son yarısında, nispeten birbirlerine yakın tarihlerde yazılmış, birbirini tamamlayıcı nitelikte olmasıdır. Dolayısıyla bu çalışmamız, bir taraftan da seçilen örnekler üzerinden söz konusu dönemin ilmi ve sosyo-kültürel yapısına dair bir anlatı içermektedir.

İbn Havkal ve Makdisî, uzun süreli seyahatlerinde edindikleri gözlemler ve şifahi bilgilerin yanı sıra önceki müelliflerin yazdıkları üzerine bina ettikleri eserlerinde 4./10. yüzyıl İslâm düşünce ve kültür tarihine dair genel bir resim ortaya koymuşlardır. Eserlerin özgün yönü, yöntemleri itibarıyla teoriden ziyade pratik hayatı merkeze alan bir anlatı oluşturmalarıdır. Ayrıca söz konusu eserlerde yer alan bazı bilgilerin başka kaynaklarda bulunmaması da onların ilgili dönemin düşünce dünyasına dair özgün perspektifler sunmalarını sağlamaktadır.

Bu eserler, İslâm dünyasını söz konusu dönemde yaşayan gözlem yeteneği güçlü kimselerin deneyimleri üzerinden görmemize imkân tanınması bakımından da oldukça kıymetlidir. Eserlerin sunduğu malumatın kapsamı ve çeşitliliği, farklı konu ve alanlardaki çalışmalara malzeme oluşturabilecek zenginliktedir. Çalışmamızda söz konusu asrın öne çıkan coğrafyacılarından İbn Havkal'ın *Sûretu'l-arz*'ı ile Makdisî'nin *Ahsenu't-tekâsim* adlı eserinin, İslâm düşünce tarihinin anlaşılmasına katkıları değerlendirilmiştir. Adı geçen müelliflerin mescid, cami, kütüphane, medrese ve hankâhlar gibi ilim merkezleri ile bu kurumlardaki ilmi faaliyetlere ve öne çıkan tartışma konularına dair aktardıklarının dışında itikâdî ve fikhî mezhepler ile bunların toplumsal karşılıklarına dair zikrettikleri de oldukça önemlidir. Bunlara ilaveten farklı bölgelerdeki birtakım gelenekler ile kültürel yapılara dair sundukları kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Kıraatler, dil yapıları ve lehçelere dair kayıtlar bunların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse, söz konusu eserlerin yazıldıkları dönemdeki İslâm düşünce ve kültür tarihine ışık tutabilecek önemli kaynaklar olduğu görülmektedir.

Seyahatnamelerin sosyal tarihe ve daha ziyade Türk ve Osmanlı tarihine kaynaklığı üzerine bazı çalışmalar olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte doğrudan İslâm coğrafya eserlerinin ve seyahatnamelerin İslâm düşüncesine katkılarını ele alan tek çalışmanın Birgül Bozkurt'un "İslâm Düşüncesi Araştırmalarına Katkı Açısından Seyahatnameler" başlıklı bildirisini olduğunu tespit ettik. Bu çalışmada İbn Havkal'nin eserine birkaç örnekle değinilmiştir. Ayrıca söz konusu çalışmadaki örnekler, belli bir dönemi yansıtmaktan ziyade İbn Havkal gibi 4./10. asır müellifinden 13./19. yüzyıl Osmanlı seyyahı Yusuf Samih'e (Asmâî) kadar geniş bir döneme karşılık gelecek şekilde seçilmiştir. Makalemiz, zaman ve şahıslar itibarıyla sınırlı olması bakımından zikredilen çalışmadan ayrılmaktadır. Bu sayede söz konusu eserler, ilgili konu bağlamında daha detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Coğrafya, İslam Düşünce Tarihi, İbn Havkal, Makdisî.

Giriş

İslâm geleneğinde beşerî ve tarihî coğrafya türü olarak değerlendirilebilecek metinler 2./8. yüzyılın sonları ve 3./9. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Seyahatin, gözlemlerin ve betimlemelerin baskın olduğu, kendine özgü bir karakteristiği bulunan beşerî coğrafya yazım geleneği ise 4./10. asırda oluşmuştur. Önemli örnekleri günümüze ulaşan beşerî

coğrafya eserleri; müellifin öncelikleri, ilgisi, yazım yöntemi gibi unsurlara göre değişiklik göstermekle birlikte muhtelif alanlarda malzeme sunan oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. İslâm coğrafyacıları eserlerinde yaşadıkları dönemin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel durumuna ve çok daha önemlisi gündelik yaşam pratiklerine dair bir anlatı oluşturmuşlardır. Söz konusu eserlerin bu zengin muhtevası başta coğrafya olmak üzere sanat tarihi, iktisat tarihi, siyasi tarih gibi alanlara veri sunarken bir yandan da İslâm düşünce ve kültür tarihine kaynaklık etmektedir. Bu çalışmada 4./10. asır İslâm coğrafyacılığının önemli temsilcilerinden İbn Havkal'ın (ö. 367/977'den sonra) *Sûretu'l-arz* adlı eseri ile Makdisî'nin (ö. 390/1000 civarı) *Ahsenu't-tekâsim*'i ele alınacak ve onlar üzerinden coğrafya eserlerinin İslâm düşünce tarihinin anlaşılmasına katkıları değerlendirilecektir.

Çalışmamızda İbn Havkal ve Makdisî'nin örneklem olarak seçilmesinin birkaç sebebi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, bahse konu müelliflerin eserlerinin, 4./10. asırda İslâm dünyasının dinî, fikrî ve kültürel yapısına dair daha geniş bir anlatı sunmaları ve eserlerinin bu yönüyle öne çıkmasıdır. İbn Havkal, kendisinden önce yazılmış olan coğrafya eserlerinden ulaşabildiklerini okumuş; bu eserlerde gördüğü eksikleri de kapatmaya çalışarak *Sûretu'l-arz* adlı eserini kaleme almıştır. Literatüre hâkimiyeti ve uzun süreli seyahatleri neticesindeki gözlemlerini aktarmış olması, kitabını dönemin öne çıkan coğrafya eserlerinden biri kılmaktadır. “Yaşamış en büyük coğrafyacı” olarak da nitelendirilen¹ Makdisî'nin eseri ise 4./10. asrın en önemli coğrafya eseri olarak görülmesinin ötesinde; kitabının başarısının asırlarca aşılamadığına dair yorumlar bulunmaktadır. Houari Touati, Makdisî ile birlikte beşerî coğrafyanın olgunluk çağına girdiği ve bu olgunluğa bir daha asla kavuşamadığı kanaatinde dir.² Spenger ise Makdisî kadar çok seyahat eden ve keskin gözlemlerde bulunan, aynı zamanda topladığı malzemeyi o denli planlı işleyen başka bir kimsenin daha önce belki de hiç var olmadığını ifade etmektedir.³

Tercihimizin bir diğer sebebi ise bu eserlerin 4./10. asrın son yarısında, nispeten birbirine yakın tarihlerde yazılmış olmasıdır. Nusaybinli olan İbn Havkal'ın hayatı hakkındaki bilgiler sınırlı olmakla birlikte, Bağdad'da yaşadığı ve tüccar olduğu bilinmektedir. Eserinde bildirdiğine göre, henüz genç yaşta yken, 331/943 yılında Bağdad'dan ayrılmış ve seyahatlerine başlamıştır. 367/977 yılına kadar seyahatlerine devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴ Eserini de bunun neticesinde ortaya koymuştur.

Kudüslü bir coğrafyacı olan Makdisî'nin *Ahsenu't-tekâsim*'inin ise günümüze ulaşan iki nüshasından birinin 375/985 yılında tamamlandığı, diğerinin ise 387/997 yılında istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Makdisî, kitabının girişinde çalışmasını kırk yaşından önce tamamlamak istemediğini ve bu yüzden de 375/985 yılına kadar beklediğini belirtmiştir.⁵ Dolayısıyla her iki kitabın yakın dönemlerde tamamlandığını söylemek mümkündür. Bu çalışma, birbirini tamamlayıcı nitelikte olan bu iki eseri değerlendirmeyi ve söz konusu dönemin ilmî ve sosyo-kültürel yapısına dair genel bir anlatı oluşturmayı hedeflemektedir.

¹ Alois Sprenger, *Die Post - und Reiserouten des Orients* (Leipzig, 1864), Verrede (Önsöz) 18.

² Touati'nin Makdisî ve eseri hakkındaki değerlendirmeler için bk. Houari Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 126-143.

³ Sprenger, *Die Post - und Reiserouten des Orients*, Verrede (Önsöz) 18. Ayrıca bk. Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008), 3/3.

⁴ Ebû'l Kasım Muhammed İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, ed. J. H. Kramers (Leiden: Brill, 1938), 3.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim*, ed. M. J. De Goeje (Leiden: Lugduni Batavorum, 1906), 9.

Yaşamlarının önemli bir kısmını seyahatlerle geçirmiş olan İbn Havkal ve Makdisî, bu süreçte edindikleri gözlemler ve şifahi bilgilerin yanı sıra kendilerinden önceki müelliflerin yazdıklarını da dikkate almışlardır. Bunlara dayalı olarak bina ettikleri eserlerinde 4./10. yüzyıl İslâm düşünce ve kültür tarihine dair genel bir resim ortaya koymuşlardır. Eserlerinin özgün yönü, yöntemleri itibarıyla teoriden ziyade pratik hayatı merkeze alan bir anlatı oluşturmuş olmalarıdır. Ayrıca söz konusu eserlerde yer alan bazı bilgilerin başka kaynaklarda bulunmaması, ilgili dönemin düşünce dünyasına dair özgün perspektifler sunmalarını sağlamaktadır. Bu eserler, İslâm dünyasını, söz konusu dönemde yaşayan gözlem yeteneği güçlü kimselerin deneyimleri üzerinden görmemize imkân tanınması bakımından da oldukça kıymetlidir. Genel bir çerçeve sunacak olursak bu eserler aracılığıyla; her bir bölgede yaygın olan ve/veya olmayan mezhepler, mezhepler arası ilişkiler, ibadât ve muâmelâta ilişkin uygulamalar, örf ve adetler, kutsal mekânlar, ibadet mekânları, ilim merkezleri, gündemde olan itikâdî meseleler, âlimlerin durumu, tartışma meclisleri, kullanılan kıraatler, dil ve lehçeler gibi hususlara dair oldukça detaylı ve değerli çıkarımlar yapmak mümkündür. Müelliflerin bu hususlara dair sundukları malzeme oldukça geniş ve hepsinin sunulup değerlendirilmesi çalışmanın kapsamını aşar niteliktedir. Çalışmada, özgünlüğü ve ehemmiyeti ile dikkat çeken veriler ve İslâm düşünce tarihine kaynaklığı bakımından öne çıkarılması mümkün örnekler üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır.

1. İlim Merkezleri ve İlmî Faaliyetler

İslâm coğrafyacılarının ilmî faaliyetler ile kurumlara dair verdiği bilgilerin çerçevesinin oldukça geniş olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu eserlerde, bölge ve şehirlerin gelişmişlik düzeyi ve İslâm dünyasındaki yeri, buna bağlı olarak şehirlerin ilmî açıdan İslâm dünyasındaki konumu, bölgesel ilmî faaliyetler, ulemânın yetkinliği, ilmî faaliyetlerin gerçekleştiği mekânlar, ders halkaları ve meclisler, meclislerde ağırlıklı olarak gündemde olan tartışma konuları, fıkıh ve kelâm ilimlerine yaklaşımlar, öne çıkan âlimler ile eserleri, kütüphaneler, medreseler ve hânkâhlar gibi çeşitli konulara dair gözlemler yer almaktadır. İbn Havkal ve Makdisî'nin eserleri de bu hususta oldukça zengin bir içeriğe sahiptir.

İbn Havkal ve Makdisî, farklı bölgelerdeki şehirlerin gelişmişlik düzeylerine ve İslâm dünyasındaki yerine dair değerlendirmeler yaparken onların ilmî açıdan İslâm dünyasındaki yerine de işaret etmişlerdir. Bazı bölgelerin ilmî merkez konumunda olduğunu ifade etmiş, bazılarındaysa hiç yetkin mütekelim ve fakih bulunmadığından şikâyet etmişlerdir. İbn Havkal'ın, Kayrevan'ın önemli bir ilim merkezi olduğuna,⁶ Enbâr'da kâtiplik, fıkıh, ilm konularında çok sayıda âlim yetiştiğine,⁷ Dînever halkının adâb ve ilmî şöhreti bakımından Hemedan'dan daha iyi durumda olduğuna dair vermiş olduğu örnekler bu noktada dikkat çekicidir.⁸

Makdisî de doğunun ve batının en önemli bölgesi olarak nitelendirdiği Horasan'ın özelde ise Belh, Merv ve Nişâbûr'un ilmî açıdan üstün yönlerini vurgulamıştır.⁹ Kazvin'in fıkıh ve hikmet konusunda bir maden niteliğinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁰ Diğer yandan bir zamanlar İslâm dünyasının merkezi konumunda olan Bağdad ve Sâmerâ'nın, Abbâsîlerin zayıflama sürecine de bağlı olarak nasıl gerilediğine dikkat çekmiştir.¹¹ Hatta artık Tebriz'in Bağdad'a tercih edilir bir

⁶ İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, 99.

⁷ İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, 227.

⁸ İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, 362.

⁹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, 293-294.

¹⁰ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, 390-391. İbn Havkal de Kazvin halkının ilim sahibi olmasına vurgu yapmıştır. Bk. İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, 361.

¹¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, 119-120, 122-123.

şehir olduğunu dile getirmiştir.¹² Cündișâpûr'un eski görkemini kaybettiğini, Rey şehrinin ise Hemedan'ın saltanatını elinden aldığını ifade etmiştir.¹³ Bu veriler, 4/10. asırda öne çıkan ve etkisini kaybeden şehirlerin tespiti açısından oldukça önemlidir.

1.1. Mescid ve Camiler

İslâm coğrafyacıları, bölgelerde ilmî faaliyetlerin hangi mekânlarda gerçekleştirildiği, özellikle mescid ve camilerdeki yaygın faaliyetler ile bu mekânların genel vaziyetleri ve yoğunluklarını, başta Cuma namazı olmak üzere cemaatin durumunu hatta bazen tahminî sayısını, mescidlerdeki ders halkaları ile bunlara benzer toplantılara dair gözlemlerini de kaydetmiş ve zaman zaman da başka kaynaklarda bulamayacağımız türden veriler sunmuşlardır. İbn Havkal, Palermo'da bir Cuma namazında cemaati saydığını ve yedi bin küsur kişi olduğunu kaydetmiştir. Sicilya genelinde iki yüz civarı mescid olduğunu ve başka yerde bu kadar çok mescid görmediğini ifade etmiştir.¹⁴

İbn Havkal'ın eserinin Sicilya ve oranın en önemli şehri olan Palermo'ya dair gözlemleri içeren erken kaynaklardan biri olması bu verileri daha da kıymetli kılmaktadır.¹⁵ Ayrıca bu rakamlar, bölgedeki Müslüman nüfusa dair fikir verir niteliktedir. Bununla birlikte onun, Palermo'daki mescidlerin bir kısmının bölgedeki öne çıkan şahıslar tarafından itibar kazanmak amacıyla gösteriş için yapıldığına dair bir izlenim edindiğini ifade etmesi ayrıca kayda değerdir. Nitekim bölgede üç yüz civarında muallim bulunduğunu ifade eden İbn Havkal, bu kimselerin gazadan ve cihattan kaçtığı, cahil, yetersiz ve netice itibarıyla da faydasız olduğu kanaatindedir. Halkın bu kimseleri fakih, akıllı ve adaletli olarak saymasının ise büyük bir felaket olduğunu ifade etmiş ve bazı alimlerle ilgili örnek olaylar zikretmiştir. Örneğin onların en iyi muallimlerden biri olarak saydığı İbn Matar'ın Mürcie ile Mu'tezile arasındaki farkları bile bilmeyen biri olduğunu zikretmiştir.¹⁶ Bu noktada İbn Havkal, bölgedeki ulemâ ile ilim mekânlarının niceliğine ve niteliğine dair önemli değerlendirmeleriyle kayda değer veriler sunmaktadır.

Araştırmacı Martino M. Moreno, İbn Havkal'ın bu anlatısının gerçeği yansıtmadığı kanaatindedir. Zira İbn Havkal'ın Sicilya halkının kavrayışlarını zayıflatıp mizaçlarını değiştiren unsur olarak çok soğan yemelerini göstermesi¹⁷ Moreno'ya göre onun bütün aktardıklarını mesnetsiz kılmaktadır.¹⁸ Kanaatimizce de İbn Havkal'ın bu açıklamaları ve son dönemde Sicilya'daki ilmî duruma yönelik araştırmalar, onun bölgeye dair anlatısını ve genellemelerini zayıf hale getirmektedir. Bu noktada İbn Havkal'ın aktardıklarını sübjektif değerlendirmeler ve belki de bazı gözlemlerin genele hamledilmesi olarak okumak mümkündür. Tüm bunlarla birlikte İbn Havkal'ın aktardıkları, bölgedeki Müslümanların nüfusuna ve kurumlarına dair bazı ipuçları vermesi bakımından kayda değerdir.

Makdisî de zaman zaman camilerdeki cemaat durumuna ve genel vaziyete dair bilgiler aktarmıştır. Cibâl bölgesindeki Yahûdiyye şehrinde camilerin devamlı cemaatle dolu olduğunu belirtmiş,¹⁹ Fustat'ta bir Cuma namazına gittiğinde safların çarşıya kadar taşıdığına şahit olduğunu

¹² Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 378.

¹³ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 393, 408-409.

¹⁴ İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, 118-119.

¹⁵ William Granara, "İbn Hawqal in Sicily", *Alif: Journal of Comparative Poetics* 3 (1983), 94.

¹⁶ İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, 126-130.

¹⁷ İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, 124.

¹⁸ Martino Mario Moreno, "Sicilya'da Müslümanlar", çev. Abdülhalik Bakır-Aydın Çelik, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2007), 202.

¹⁹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 384.

anlatmıştır.²⁰ Bir yandan da bazı bölgelerde az sayıda mescid bulunduğu, mescidlerin boş olduğu, ders halkalarının olmadığı ya da yeterli bulunmadığına dair kayıtlar sunmuştur. Mesela, Kum'daki Şîî halkın camileri tamamen terk ettiğini ifade etmiştir.²¹

Makdisî, eserinde zaman zaman farklı bölgelerdeki mescidlerde sürdürülen faaliyetlere dair ayrıntılı bilgiler de sunmaktadır. Bu hususta Mısır bölgesine dair bilgilerin öne çıktığını söylemek mümkündür. Makdisî, Mısır ikliminin her tarafında imamın her akşam namazından sonra önündeki mushaftan bir cüz okuduğunu, insanların da toplanıp onu dinlediklerini ifade etmektedir. Yine akşam namazı ile yatsı namazı arasında caminin fakihler, kurrâ, edebiyatçılar ve felsefecilerle dolduğunu, kendisinin de böyle bir toplantıya katıldığını, caminin içerisinde çokça meclis bulunduğundan iki meclis arasında kaldığını ifade etmiştir. Ayrıca bazı meclislerin yatsı namazından sonra da devam ettiğini belirtmiştir. Makdisî, bölgede yüz on meclis saydığını dile getirmektedir.²²

Makdisî'nin, Fâtımîlerin merkezi olan Mısır'a dair vermiş olduğu bu bilgiler oldukça dikkat çekicidir. Zira Makdisî'nin bizzat belirttiği üzere, Fâtımî idaresine rağmen bölgede yaşayanların çoğunluğu Mâlikî'dir. Bununla birlikte bölgede Şîî, Mu'tezilî, Kerrâmî ve Hanbelîler de bulunmaktadır.²³ Söz konusu meclislerin Şîîlerden ziyade mescidin bulunduğu bölgede çoğunluğu oluşturan muhtelif gruplara çoğunlukla da Mâlikîlere ait olduğunu varsaymak mümkündür. Dolayısıyla bölgede halkın geniş bir kesimine hitap eden meclisler olduğu anlaşılmaktadır.

Müellifler, mescidlerde gerçekleştirilen ilim ve tartışma meclislerinde ağırlıklı olarak hangi konuların gündemde olduğu, bölgede fıkıh ya da kelâm konularına verilen öncelik, vaiz, fakih ve ulemânın yetkinliği, meşhur âlim(ler) ve eserleri gibi hususlara dair gözlemlerini de aktarmıştır. İbn Havkal, Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arrân'da mütekellim bulunmadığını, münazara ve kelâma önem verilmediğini; mantık ilminin küfre götüreceğine, kelâm ilminin ise vaciblerden uzaklaştıracağına dair endişe duyduklarını ifade etmiştir.²⁴ Makdisî, Basra'daki Sâlimiyye'ye mensup ulemânın daha ziyade kelâmcı ve zâhidlerden oluştuğunu, bu kimselerin fıkıhla hiç ilgilenmediklerini, fıkıh okuyanların ise daha ziyade Mâlikîlerden oluştuğunu ifade etmiştir.²⁵ el-Cezire bölgesindeki fakihlerin kelâmıla hiç ilgilenmediği,²⁶ Rihâb bölgesinde ise ulemânın genelinin kelâm ilmiyle uğraşmadığını bildirmiştir.²⁷ Kirman ikliminde yer alan Hürmüz'ün vaizlerinin yetkinlik anlamında çok zayıf olduğundan,²⁸ bazı şehirlerde ise yeteri kadar âlim ve fakih bulunmamasından şikâyet etmiştir.²⁹

1.2. Güncel Tartışma Konuları

İslâm coğrafyacılığı, eserlerinde, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde hangi kelâmî meselenin daha çok tartışılmakta olduğuna ve benimsenen görüşün ağırlıklı olarak hangisi olduğuna dair ipuçları da sunmuştur. Şüphesiz bu kayıtlar o bölgede yalnızca zikredilen meselelerin konuşulduğu anlamına gelmemekte, ancak müelliflerin dikkatini çekecek kadar da gündemde

²⁰ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 198-199.

²¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 395.

²² Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 205.

²³ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 202.

²⁴ İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, 349.

²⁵ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 126.

²⁶ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 142.

²⁷ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 379.

²⁸ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 469.

²⁹ Örnekler için bk. Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 283, 378.

olduğunu göstermektedir. Örneğin İbn Havkal, Hûzistan'daki Mu'tezililerin *el-va'd ve'l-va'id* hakkında çokça tartıştıklarını kaydetmiştir.³⁰

Bu dönemde güncelliğini koruyan bir başka meselenin ise *halku'l-Kur'ân* olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Makdisî, birkaç farklı yerde bölge halkının bu konudaki inancını kaydetmeyi gerekli görmüştür. Müellif, Gürgân (Cürcân)'da Kur'ân'ın mahluk olduğuna inanan aşırı Şiiler olduğunu bildirmiştir.³¹ Cibâl bölgesinin kırsal kesimlerinde yaşayanların ise *halku'l-Kur'ân* konusunda tarafsız kaldığına işaret etmiştir.³² Rey'de avâmın *halku'l-Kur'ân* konusunda fakihlere tabi olduğundan ve Rey ile Kazvin'de muhtelif mezhepler arasında taassup bulunduğundan bahsetmiştir.³³ Makdisî, bu sırada Rey halkının çoğunluğunun Hanefilerden oluştuğunu ancak çok sayıda Hanbelî de bulunduğunu ifade etmiştir.³⁴ Dolayısıyla Rey'de *halku'l-Kur'ân* konusunun bu iki mezhep arasında bir tartışma mevzuu olma vasfını koruduğu anlaşılmaktadır.

Bilindiği üzere, *halku'l-Kur'ân* tartışmaları Mihne hadisesi ile birlikte Müslümanların önemli bir gündemi haline gelmiştir. Abbâsî halifesi Me'mûn'un (ö. 218/833) talimatıyla 218/833 yılında Kur'ân'ın yaratılmışlığı konusuna dair sorgulamalar başlatılmış, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu benimsemeyen kimselere resmî görev verilmemesi ve şahitliklerinin kabul edilmemesi yönünde karar alınmıştır. Mihne politikası, Mu'tasım (218-227/833-842) ve Vâsık (227-232/842-847) dönemlerinde de sürdürülmüştür. Mihne politikasıyla birlikte Mu'tezile ve idarî görevleri bulunan bazı Hanefilerin³⁵ ön planda olduğu bir süreç yaşanmıştır. Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere Ehl-i Hadîs mensupları ise baskıya uğramıştır. Halife Mütevekkil'in (232-247/847-861), kendisinden önceki üç halifenin yürüttüğü Mihne politikasına tedrici bir biçimde son vermesiyle birlikte süreç tersine dönmeye başlamıştır.³⁶ Her ne kadar her mezhep içerisinde Kur'ân'ın mahluk olduğunu kabul edenler ve etmeyenler bulunsun ve farklılaşmalar yaşansa da en genel anlamda, bu hadisenin ve *halku'l-Kur'ân* tartışmalarının Ehl-i Rey ile Ehl-i Hadîs'i karşı karşıya getirdiğini söylemek mümkündür.

Makdisî'nin aktardıkları, Mihne hadisesinin üzerinden bir asrı aşkın bir zaman geçmiş olmasına rağmen *halku'l-Kur'ân* tartışmalarının bazı bölgelerde yoğun olarak devam ettiğini ve canlılığını koruduğunu, bazı yerlerde ise tarafsız bir tutumun sergilendiğini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Onun verdiği bilgiler, Mu'tezilî, Şîî, Hanefî ve Ehl-i Hadîs çevrelerinde bu meselenin karşılık bulmakta olduğunu göstermektedir. Özellikle Rey'e dair aktardıkları söz konusu tartışmaların Hanbelîler ile Hanefîler arasında devam ettiğine işaret olarak kabul edilebilir.

³⁰ İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, 254.

³¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 358.

³² Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 395.

³³ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 395-396.

³⁴ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 395.

³⁵ Mihne'de aktif rol oynayan Hanefîlerin başında Bîşr el-Merisî (ö. 218/833), Ahmed b. Ebî Duâd (ö. 240/854) ve İsâ b. Ebân (ö. 221/836) gibi isimler gelmektedir. Mihne sürecinde Hanefîlerin yeri hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefîler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 101-130. Bu dönemde etkin olan Hanefîlerin bir kısmı Mu'tezilî iken Bîşr el-Merisî gibi bazı isimler ise Cehmiyye ile ilişkilendirilmektedir. Detaylı bilgi için bk. Ümit Toru, *İslâm Düşüncesinin İlk Akılcılarından Cehm b. Safvân ve Cehmiyye* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 240-258.

³⁶ Mihne hadisesi ve sonrasında yaşanan tersine Mihne süreci, başta Mu'tezile, Hanefîlik, Ehl-i Hadîs ve Cehmiyye olmak üzere pek çok mezhebi etkilemiştir. Bu çerçevede Mihne'nin muhtelif mezheplerin tarihî seyrinde, daha genel çerçevede ise İslâm düşünce tarihinde tesirleri bulunmaktadır. Mihne ve etkilerine dair çok sayıda çalışmadan söz edebilmek mümkünse de mezkûr mezheplere ve genelde İslâmî ilimlere etkileri bakımından şu çalışmalara müracaat edilebilir: Osman Aydın, "Kur'an'ın Yaratılmışlığı" Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihî Seyrindeki Yeri (I)", *Dinî Araştırmalar* 3/9 (2001), 45-62; Osman Aydın, "Kur'an'ın Yaratılmışlığı" Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihî Seyrindeki Yeri (II)", *Dinî Araştırmalar* 4/10 (2001), 37-52; Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006); M. Mahfuz Söylemez, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012); Toru, *İslâm Düşüncesinin İlk Akılcılarından Cehm b. Safvân ve Cehmiyye*, 258-303.

Coğrafyacıların verdiği bazı bilgiler ise itikâdî bir mesele olmamakla birlikte toplumun mezhebî yönelimi hususunda belirleyici unsurlara dönüşen bazı fikirleri ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Makdisî gittiği bazı bölgelerdeki halkın, Hz. Ali ile Muaviye gibi bazı özel şahsiyetler hakkındaki genel eğilimlerine dair bilgiler vermiştir. İsfahan'da Muaviye'ye bağlılık hususunda aşırıya gidenler olduğunu belirtmiş, hatta bu kimselerden biriyle yaşadığı tartışmayı aktarmıştır. Makdisî, Muaviye'yi ilk dört halife gibi bir halife kabul eden birine karşı çıkıp "ilk dördünün halife, Muaviye'nin ise melik olduğunu" söyleyerek itiraz ettiğinde muhatabının kendisine hakaret ettiğini ve kendisini Râfizî olmakla suçladığını belirtmiştir.³⁷ Buna benzer bir hadise Vâst'taki camide başına gelmiş ve yine Râfizî olarak nitelendirilmiştir.³⁸

Onun hem yaşadığı olaylara dair aktarımları hem de Bağdad gibi başka şehirlerde de Muaviye yönelik aşırı sevgiyi vurgulama ihtiyacı,³⁹ bu hususun toplumsal bir karşılığı olduğunu göstermektedir. Büveyhîlerin Muizzüdevle döneminde (333-356/945-967) Ehl-i Beyt'e saygısızlık yapanlara ve Muaviye'ye yönelik bir lanet politikasının uygulanması Sünnî kesimde özellikle de Hanbelîler arasında tepkisel bir biçimde Muaviye taraftarlığının oluşmasına neden olmuştur.⁴⁰ Makdisî'nin aktardıkları bunun toplumdaki etkisini ortaya koyar niteliktedir. Hatta Muaviye'yi sevmek ya da sevmemenin Sünnî ya da Şîî kimliğini açığa vuran bir unsur olarak görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır.

Makdisî, Sicistan'ın merkezi olan Zerenc'deki Hâricîlerin çoğunun Hz. Ali'ye hakaret ettiklerini kaydetmek suretiyle bazen de Hz. Ali'ye yönelik olumsuz yaklaşıma dikkat çekmiştir.⁴¹ Yine Endülüs bölgesinde Emevî hâkimiyeti dolayısıyla Hz. Ali'nin sevilmediğine değinmiştir. Makdisî'ye göre bu, Hz. Ali'den yana olan Hanefîliğin bölgeye girememe sebeplerinden biridir.⁴²

1.3. Kütüphane, Medrese ve Hânkâhlar

İslâm coğrafyacılarının kütüphane ve medrese gibi kurumlara dair verdiği bilgiler de düşünce ve kurumlar tarihine kayda değer malzeme sunmaktadır. Özellikle Makdisî, seyahati esnasında medrese ve kütüphanelere uğramış, daha ziyade coğrafya ve seyahatle ilgili kitapları incelemiş, hatta anlattığına göre Büveyhî hükümdarı Adudüdevle'nin (ö. 372/983) kütüphanesinde gözden geçirdiği bir kitapta eksikler fark ettiği için ona bazı ilaveler yapmıştır.⁴³ Makdisî'nin Rey, Râmehürmüz, Basra ve Şiraz'daki kütüphanelerden ismen bahsettiği ve bazıları hakkında daha detaylı bilgiler verdiği dikkat çekmektedir. Rey'deki kütüphanenin Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) yaptırdığı bir handa bulunduğunu ve kütüphanede fazla kitap yer almadığını nakletmiştir.⁴⁴ Güner'in tahminlerine göre Makdisî muhtemelen bu şehri 370/980li yıllarda ziyaret etmiştir ve bu sıralarda kütüphane henüz yeni olduğundan kitap sayısı azdır.⁴⁵

³⁷ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 399.

³⁸ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 126.

³⁹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 126.

⁴⁰ Ebû Hasan Ali b. Muhammed Abdulkerim İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 7/269; Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîlîk* (Sivas: Vizyon Matbaacılık, 2003), 118-148. Hanbelî geleneğe Muaviye algısı için ayrıca bk. Muhyettin İğde, "Bir Şahıs İki Portre: Mutezile ve Hanbelîlere Göre Muaviye b. Ebî Süfyân", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/2 (2023), 393-413.

⁴¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 305.

⁴² Bk. Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 237. Dipnot q.

⁴³ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 258-259.

⁴⁴ Sâhib b. Abbâd'ın inşa ettiği handa yer aldığı ve kitap sayısının az olduğuna dair kayıt muhtelif bir nüshada yer aldığından metin içinde değil q dipnotunda yer almaktadır. Bk. Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 391.

⁴⁵ Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2001), 51.

Nitekim sonraki kaynaklarda Sâhib'in Rey'deki kütüphanesindeki kitapların sayısının çokluğuna ve bölgenin en meşhur kütüphanelerinden olduğuna dair anlatılar bulunmaktadır.⁴⁶

Makdisî, Râmezhürmüz ve Basra'daki kütüphanelerin ise İbn Sevvâr adlı biri tarafından kurulduğunu, oraya gidip kitap okuyan ve istinsah yapanlara vakıflar aracılığıyla tahsisat yapıldığını bildirmiştir. Bunlardan Basra kütüphanesinin daha büyük olduğunu ve orada daha çok kitap bulunduğunu, daima Mu'tezile mezhebi üzerine ders veren bir âlimin bulunduğunu ifade etmiştir.⁴⁷ Makdisî'nin bu kaydı, kütüphanelerde zaman zaman eğitim de verildiğine işaret etmesi bakımından önemlidir. Nitekim George Makdisi, müellifin verdiği bu bilginin kütüphanelerde tedris faaliyeti yürütüldüğüne dair tek istisnai örnek olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸ Bu da Basra'daki kütüphaneyi sıradan bir kütüphane olmanın ötesinde bir Mu'tezile medrese-kütüphanesi olarak görmeyi mümkün kılmaktadır.⁴⁹

Makdisî'nin aktarımlarına göre Şîraz'daki kütüphane ise Adudüddevle'nin sarayında kurduğu oldukça zengin bir kütüphanedir. Öyle ki Makdisî, Adudüddevle zamanına kadar yazılan bütün kitapların bu kütüphanede bulunduğunu iddia etmektedir.⁵⁰ Bu iddia abartılı olmakla birlikte kütüphanede çok sayıda kitap olduğuna işaret etmesi bakımından dikkate değerdir. Kütüphaneyi bizzat gördüğünü ve buradaki kitaplardan faydalandığını beyan eden Makdisî, kuruma dair oldukça detaylı tasvirler yapmıştır. Buna göre kütüphanenin, bir holün iki yanında yer alan odalardan meydana gelen uzun bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Binadaki odaların duvarlarına yüksekliği bir insan boyunda genişliği ise üç zirâ olan, cilalanmış keresteden yapılmış ve kapıları bulunan kitaplıklar yerleştirilmiştir. Kitaplar bu raflarda konularına göre tasnif edilerek sıralanmış olup her kısmın müstakil bir fihristi bulunmaktadır. Kütüphaneden yalnızca önemli kişilerin yararlanmasına izin verilmektedir.⁵¹

Makdisî, Şîraz'daki kütüphanenin görünümüne dair detaylı tasvir sunmakla beraber kütüphane çalışanlarına ilişkin de bilgi vermiştir. Buna göre kütüphanede şehrin güvenilir kişileri arasından seçilmiş bir *vekil*, bir *hâzin*, bir de *müşrif* görev yapmaktadır.⁵² Ancak bu kimselerin hangi görevleri gerçekleştirdiğine dair detay vermemiştir.⁵³ Onun verdiği bu bilgiler, Şîraz Kütüphanesi hakkındaki ilk tasvirler olmasının⁵⁴ yanı sıra 4./10. asırda büyüklüğü ve sistemli yapısıyla öne çıkan bir kütüphanenin genel görünümüne ilişkin detaylar içermesi bakımından da oldukça önemlidir.

Makdisî'nin bazı bölgelerdeki medreselere dair verdiği bilgiler de oldukça dikkat çekicidir. İslâm'ın övünç vesilelerinden biri olarak nitelendirdiği ve önemli ilmî merkezlerden biri olduğunu vurguladığı Rey'de ilim meclislerinin yanı sıra medreselere de dikkat çekmiştir.⁵⁵ Ayrıca İranşehr'de de medrese bulunduğunu kaydetmiştir.⁵⁶ Makdisî, bu şehirlerdeki medreseler hakkında detay vermezken Merv'deki medreselere ilişkin aktardıkları, erken dönemde kurulan

⁴⁶ Kütüphanenin sonraki seyri hakkında bilgi için bk. Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", 49-52; Nurullah Turan, *Selçukluların Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 140-141.

⁴⁷ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 413. Ayrıca bk. Dipnot g.

⁴⁸ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 66.

⁴⁹ Benzer bir yorum için bk. Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", 55.

⁵⁰ Makdisî bu kütüphaneden *hizânetu'l-kutub* adıyla söz etmektedir. Krş. Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 449.

⁵¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 449.

⁵² Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 449.

⁵³ Erken dönemde kütüphanelerin işleyişine dair veriler oldukça sınırlıdır. Muhtemelen burada bahsi geçen *vekil* kütüphanenin idarî işlerinden; *hâzin*, kitapların düzenlenmesi ve takibinden sorumluyken *müşrif* de onun yardımcısı konumundadır. Krş. İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 413-417.

⁵⁴ Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", 40.

⁵⁵ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 390.

⁵⁶ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 315.

medreselerinin yapısını anlamak açısından oldukça önemlidir. Makdisî'nin buradaki medreselerde ders veren herkese ücret ödendiğini belirtmesi,⁵⁷ müderrislere maaş bağlanan kurumların oluşmaya başladığını göstermektedir. Nizâmîye medreseleri öncesi medrese kültürü hakkındaki bilgilerin sınırlı olduğu düşünüldüğünde, Makdisî'nin aktardıklarının oldukça önemli olduğunu ifade etmek mümkündür.

Makdisî, mutasavvıfların meclislerinin bulunduğu hânkâhlara dair de bilgi vermektedir. Nîşâbûr'daki Kerrâmî şeyhlerinin bir kitabında Mağrib'de yedi yüz hânkâh bulunduğuna dair bir bilgi okuduğunu, ancak kendisinin burada bir tane bile hânkâh görmediğini dile getirmiştir.⁵⁸ Bununla birlikte Makdisî, Cürcân, Biyâr, Cibâl ve Taberistan'da Kerrâmîlere ait hânkâhlar bulunduğunu belirtmiştir.⁵⁹ Yine Kudüs, Fergana, Huttal, Cûzcân, Merverrûz ve Semerkand'da Kerrâmîlere ait hânkâhlar olduğuna değinmiştir.⁶⁰ Kudüs'teki hânkâhlarında zikir meclislerinin bulunduğunu kaydetmiştir.⁶¹ Debîl şehrinde bir hânkâh bulunduğunu ve mutasavvıfların burada az rızık ile tasavvuf ilmiyle ilgilendiklerini ifade etmiştir.⁶² Bu veriler, 4./10. asır İslâm dünyasında hânkâhların genel durumuna dair bir resim sunmaktadır.

2. İtikâdî ve Fikhî Mezhepler

İbn Havkal ve Makdisî'nin zengin malumat sunduğu hususlardan biri de dönemin fikhî ve itikâdî ekollerine dairdir. Eserinin başında mezheplere müstakil bir başlık ayıran Makdisî, burada özgün bir tasnif denemesi yaparak mezhepler hakkında genel bilgiler vermiştir.⁶³ Bunun hâricinde her bir bölgenin mezhebî yapısına ve mezhepler arası ilişkilere yönelik bazen yüzeysel bazen de detaylı aktarımlar yapmıştır. İbn Havkal da bazı bölgelerdeki mezhebî yapılar hakkında bilgi vermiştir. Biz burada söz konusu eserlerde sunulan bu malumatın oldukça geniş olduğuna işaret etmekle yetinerek itikâdî ve fikhî mezheplere dair aktardıklarının özgün bazı yönlerine dikkat çekeceğiz.⁶⁴

İbn Havkal, muhtelif bölgelerdeki yaygın mezhepler hakkında bilgi vermekle birlikte zaman zaman kurtarıcı inancına sahip ve yalnızca sınırlı bir bölgede etkin olan bazı grup ve/veya mezhepler hakkında başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler vermiştir. Ayrıca İbn Havkal'ın eseri bazı gruplardan bahseden, günümüze ulaşan ilk kaynaklardan biri olmuştur. Örneğin İbn Havkal, Fas'a bağlı bölgelerden olan Sele'nin yakınlarındaki Bergavâta hanedanlığı ve fırkası ile onların inançlarına dair bilgi veren en erken kaynaklardan birisidir. Bergavâta'nın İbn Havkal'ın Sâlih b. Abdullah adıyla bahsettiği, Sâlih b. Tarîf olarak da bilinen, mehdî olduğunu kabul edip bazı aşırı görüşleri olan bir dinî ve siyâsî oluşum olduğu anlaşılmaktadır. İbn Havkal'ın belirttiğine göre Bergavâta'nın, ibadetleri yürürlükten kaldırma, helalleri haram, haramları helal kılma, yeni hükümler getirme gibi bazı uygulamaları bulunmaktadır.⁶⁵ Bergavâta'ya dair daha kapsamlı bilgiler ise yaklaşık bir asır sonraki coğrafyacı Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı

⁵⁷ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 310.

⁵⁸ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 238.

⁵⁹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 365.

⁶⁰ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 180, 323.

⁶¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 182. İbn Kerrâm (ö. 255/869), hayatının son yıllarında Kudüs'te faal olmuştur ve Kerrâmîler, onun vefatından sonra, türbesi etrafında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu sebeple Kudüs'ün Kerrâmîler açısından önemli bir şehir olduğunu söylemek mümkündür. Krş. Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran* (Bibliotheca Persica, 1988), 45.

⁶² Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 379.

⁶³ Makdisî'nin mezhep tasnifi ve söz konusu bölümde verdiği bilgilere dair tahliller için bk. Betül Yurtalan, "Bir Coğrafyacının Gözünden Mezhepler: el-Makdisî'nin Ahsenu't-Teğâsîm'inde Mezhepler Bahsinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62/1 (2021), 135-168.

⁶⁴ Erken dönem İslâm coğrafyacılarının mezhepler hakkında verdiği bilgilere dair değerlendirmeler için bk. Betül Yurtalan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁶⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 82-83.

eserinde yer almaktadır.⁶⁶ Bu gruptan bahseden diğer müellifler, söz konusu eserleri ana kaynak olarak kullanmıştır. Dolayısıyla bu oluşuma dair malumatın büyük ölçüde coğrafya eserleri aracılığıyla günümüze ulaştığını söylemek mümkündür.⁶⁷

İbn Havkal'ın *Sûretu'l-arz*'i, Sûs bölgesinde imameti Mûsâ b. Ca'fer'de sona erdiren Ali b. Versand ve ashâbı Müseviyyûn hakkında da bilgi veren ilk kaynak sayılabilir.⁶⁸ İbn Havkal'ın ve sonraki kaynakların sunduğu verilerden anlaşıldığına göre bu şahıs, bölgedeki Berberilerdendir ve bir Şii fırkanın kurucusudur. 3./9. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığı tahmin edilen bu fırka, daha sonra Beceliyye olarak anılmıştır.⁶⁹ İbn Havkal, eserini yazdığı sıralarda etkisi sürmekte olan Karmatîler, özellikle de Hamdan Karmat hakkında da bizzat tanıklığına dayandırdığı, oldukça önemli ve zaman zaman başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler vermiştir.⁷⁰

İbn Havkal ve Makdisî'nin eserleri, bazen de mezhepler arası ilişkilere dair muhtelif çıkarımlar yapabileceğimiz nitelikte malumat barındırmaktadır. Her ikisi de yeri geldikçe farklı bölgelerde hangi mezheplerin bulunduğu ve bunlardan hangilerinin birbiriyle mücadele halinde olduğunu, aralarında asabiyyenin ne denli yüksek olduğunu vurgulamıştır. Makdisî, Horasan bölgesindeki çeşitli mezhepler hakkında bilgi verdikten sonra mezhepler arasında diğerine karşı taassup olduğuna dikkat çekmiştir. Kendi döneminde özellikle Şiiler ile Kerrâmîler arasında mücadele olduğuna işaret etmiştir. Hatta Makdisî, bölgenin büyük çoğunluğunda taassubun hâkim olduğunu, bunun Sicistan, Serahs gibi bazı şehirlerde mezhepten kaynaklandığını, Belh ve Semerkand gibi şehirlerde ise mezheplerden bağımsız olduğunu belirtmiştir.⁷¹ Yine aynı iklimde yer alan Nesa şehrinin taassup dolayısıyla mahvolduğuna işaret etmiş olması⁷² bölgedeki asabiyyenin boyutuna dikkat çeker niteliktedir. Bunun aksine eserlerde muhtelif mezheplerin sükûnet içerisinde yaşadığı bölgelere dair de işaretler mevcuttur. Makdisî, Kayrevan'daki Hanefîler ile Mâlikîlerin sürtüşme, taassup ve tefrika nedir bilmediğini, uyum içerisinde yaşadığını ifade etmiştir.⁷³

Müelliflerin bazı şehirlerde mezheplerin farklı mahallelere yerleştiğine veya farklı kabilelerce benimsendiğine dair aktardıkları, mezheplerin birlikte yaşama kültürüne dair dikkat çekici veriler sunmaktadır. Örneğin İbn Havkal, Kirman'daki Bem şehrinde üç adet Cuma Camii bulunduğunu, bunlardan birinin Hâricîlere, birinin de Sünnîlere ait olduğunu bildirmiştir.⁷⁴ Makdisî ise Fustat'ın üst kısmında yer alan Sendefâ mahallesinin halkının Şii olduğuna, ayrıca Fustat'ta Kerrâmîlerin ayrı bir mahallesi bulunduğuna,⁷⁵ Sicistan'daki küçük bir kasaba olan Fere'nin bir kısmında Hâricîler, diğer kısmında ise Ehl-i Sünnet mensupları bulunmak üzere ikiye ayrıldığına işaret etmiştir.⁷⁶ Deylem bölgesindeki bir şehirdeki (Âbeskûn) bir mescidin Ashâbu'l-Hadîs mensuplarına, diğer mescidlerin ise Hanefîlere ait olduğunu belirtmiştir.⁷⁷ Muhtelif

⁶⁶ Ebû Ubeyd Bekrî, *el-Mesâlik vel-memâlik*, thk. A. P. Van Leeuwen-A. Ferre (Tunus, 1992), 2/819-826.

⁶⁷ Bergavâta hakkında detaylı bilgi için bk. Adnan Adıgüzel, "Bergavâta: Mağrib'te Heterodoks Bir Berberî Fırkası", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2010), 1-21; Adem Arıkan, "Ebu Ubeyd el-Bekrî'ye Göre Bergavata", *Milel ve Nihal* 8/2 (2011), 105-113; Muhammed Cihat Oruç, "The Barghawâşian Mahdî and Prophet: An Evaluation of Şâlih ibn ʿTarîf's Claims", *İlahiyat Studies* 13/2 (2022), 181-205.

⁶⁸ Krş. Wilferd Madelung, "Some Notes on Non-İsmâ'îlî Shiism in the Maghrib", *Studia Islamica* 44 (1976), 87-97.

⁶⁹ İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, 91.

⁷⁰ İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, 96.

⁷¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 336.

⁷² Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 320.

⁷³ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 225.

⁷⁴ İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, 312.

⁷⁵ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 202.

⁷⁶ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 306.

⁷⁷ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 359.

mezheplerden bahsederken detay vermeksizin onlara ait mescidler bulunduğuna işaret ettiği de olmuştur. Bu bilgiler, şehir ve kasabalarda mezheplerin farklı mahallelere konumlandıkları ve mümkün olduğu takdirde ayrı mescidler yaparak kendi mescidlerinde faaliyet yürüttüğünü göstermektedir.

Söz konusu eserlerde bazı şehir ya da daha küçük yerleşim merkezlerinde muhtelif mezhep mensuplarının müşterek mescid kullandığına dair bilgiler de mevcuttur. Sûs şehrinde Mâlikîlerin ve Şîîlerin bulunduğunu zikreden İbn Havkal, bu grupların aynı camide sırayla namaz kıldığını anlatmıştır. Buna göre önce bir mezheptekiler namaz kılmakta, arkasından on defa ezan okunup on defa kâmet getirilmekte ve diğer mezhep mensupları namaz kılmaktadır.⁷⁸ Makdisî ise Rey'de cami imamlarının nöbetleşe imamlık yaptığını, bir gün Hanefî imamın namaz kıldırıp diğer gün Şâfiî imamın kıldırıldığını kaydetmiştir.⁷⁹ Ancak Makdisî'nin bunu Rey'in kırsal kesimindeki bazı yerler için mi yoksa geneli için mi söylediği çok açık değildir. Bu veriler ışığında bazı bölgelerde mezhepler arası dengenin kurulmuş olduğu, mescitlerdeki faaliyetlerin de buna göre düzenlendiği çıkarımını yapmak muhtemel gözükmektedir.

Makdisî, bir yandan da Sicistan'da Ebû Hanife taraftarı olan Semkiyye ile Şafiî olan Sıdkıyye arasında mücadele olduğunu, Serahs'ta Hanefî Arûsiyye ile Şafiî Ehliyye arasında düşmanlık bulunduğunu kaydetmiştir.⁸⁰ Bu isimlerin kabileye işaret ettiğini düşünürsek, bazı bölgelerde kabilelerin topluca bir mezhebi benimsediğini ve kabileler arası mücadele ile mezhepler arası mücadelenin iç içe geçtiği çıkarımını yapmamız mümkün olmaktadır.

Makdisî'nin mezheplerden bahsederken bazen coğrafi konum ve fikirlerin gelişimine dair yorumları da dikkat çekmektedir. Nitekim o, Evzâliğin zayıflamasını bölgesel şartlara ve Evzâî'nin yeteri kadar başarılı takipçisi olmamasına dayandırmaktadır. Ona göre, Evzâliğin hac güzergâhı üzerinde daha çok takipçisi olsaydı, doğu ve batıda varlığını devam ettirmesi mümkün olabilirdi.⁸¹ Yani Makdisî'ye göre, başarılı bir âlimin mezhebinin varlığını devam ettiremeyeşi, hac güzergâhı gibi sirkülasyonun yoğun olduğu bir hattan uzak oluşu ve önemli bölgelerde bu fikirleri yayacak yeterli müntesibinin olmamasıyla yakından ilişkilidir. Böylece Makdisî, mezheplerin yayılışında coğrafi konumun ve mezhebin liderinin vefatının ardından öğrencilerinin çokluğunun ve yetkinliğinin önemine de dikkat çekmiştir.

Her ne kadar George Makdisî seyahat kültürünün yaygınlığı dolayısıyla bu yorumu isabetli bulmasa⁸² ve söz konusu mezhebin varlığını devam ettiremeyeşinin yalnızca bu sebeplere dayandırılmayacağı açık olsa da Makdisî'nin ifadeleri mezheplerin gelişim seyrinde coğrafyanın etkisine işaret etme çabası bakımından dikkate değerdir. Nitekim Evzâî'nin görüşlerini yayma ve ders verme hususunda diğer mezhep imamları kadar gayret göstermemesi ve bir süre sonra Dımaşk'tan ayrılarak o dönemde küçük bir kasaba sayılabilecek Beyrut'ta ikamet etmiş olması Evzâliğin gücünü kaybetme sebepleri arasında zikredilmektedir. Zira bu durum, talebelerin ona ulaşmasını güçleştirmiş ve ilim merkezleriyle olan ilişkisini kesmiştir.⁸³ Bu noktada Makdisî'nin ifadelerini eksik ancak bir yönüyle isabetli olarak görmek mümkündür.

⁷⁸ İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, 91-92.

⁷⁹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 391.

⁸⁰ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 336.

⁸¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 144.

⁸² Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 39.

⁸³ Ertuğrul Boynukalın, "Evzâî ve Fikhî Mezhebi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (2011), 11.

İbn Havkal'a kıyasla Makdisî'nin eserinde fikhin çok önemli bir unsur olarak öne çıktığı dikkat çekmektedir. Sıkı bir Hanefî olduğunu pek çok kez tekrarlayan Makdisî, itikâdî fırkaların yanı sıra fikhî mezheplerin de bölgelerdeki durumuna ve birbirleriyle ya da diğer mezheplerle ilişkilerine dair bilgiler vermiştir. Makdisî, eserinin girişindeki mezhepler bahsinde fikhî mezhepler ve bazı temel farklılıklarına değinmiştir.⁸⁴ Ayrıca Makdisî, eserinin henüz girişinde fakihler için bir bahis açmış, yolculuk yapacak olanlarının işini kolaylaştırmak adına tüm iklimler ve şehirlerini önden tek tek sıralamıştır.⁸⁵

Öte yandan Makdisî'nin fıkha vukûfiyeti zaman zaman kadılara sorduğu sorular ve müdahil olduğu tartışmalarda da görülebilmektedir. Daha da önemlisi Makdisî'nin kıyas ve örf sebebiyle istihsan gibi temel ilkeleri eserindeki coğrafî tasnifinde bizzat kullanmış olmasıdır. Makdisî, bölgeleri sınıflandırma ve iki iklime de yakın bulunan şehirleri bunlardan birine dâhil etme noktasındaki bazı tercihlerini, çoğunluktan ayrılan yaklaşımlarının sebebinin ya da çoğunluğun taksimine neden uyduğunu fikhî terimlerle ve bu esaslardan hareketle açıklamaktadır. Bu noktada örnek verebileceğimiz en temel husus, onun coğrafî bölgelere dair taksiminde yöneticileri esas almasıdır. Makdisî, yöneticilerin bu ilimdeki yerinin sahabenin din ilmindeki yeri gibi olduğunu birçok kez tekrarlamıştır. Nasıl fukahanın sahabeye kişisel görüşleri itibarıyla muhalefette bulunması söz konusu değilse kendisinin de hükümdarlara gerçekleştirdikleri bu belirlemeler itibarıyla muhalefet etmesinin söz konusu olmadığını vurgulamıştır.⁸⁶ Onun bu yaklaşımının da Hanefîlerin devleti ilgilendiren dünyevî meselelerde yöneticilerin takdirlerinin esas alınması ilkesiyle uyumlu olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁷

Fikhin ameli-tatbiki boyutu daha görünür bir özellik arz ettiğinden coğrafyacıların gözlemleri kapsamına giren konular, eserlerinde daha sık bahsettikleri unsurlar olmuştur. Bu doğrultuda İbn Havkal ve Makdisî'nin ibadetlerin yerine getirilmesindeki uygulamalar, bu uygulamalardaki farklı tercihler ve farklılıkların beraberinde getirdiği ayrılıklara yönelik bilgiler verdiği görülmektedir. Örneğin Makdisî'nin, gittiği bölgelerde hükmü, vakti, rek'at sayısı ve kılınışı hususunda ihtilaflar bulunan vitr namazı ile bazı uygulama farklılıkları bulunan teravih namazının nasıl kılındığına dair açıklamalar yaptığı dikkat çekmektedir. Yanı sıra kıraatlerin arasının açılıp açılmadığı, namazdan sonra sesli dua edilip edilmediği, Cuma namazından sonra tehليل getirilip getirilmediği gibi hususlara dair detay bilgiler vermiştir.⁸⁸ Aden'de bir teravih namazında selam verdikten sonra açıktan dua etmesine bölge halkının çok şaşırıldığını, aynısını uygulamak üzere başka mescitlere de davet edildiğini anlatmıştır.⁸⁹

Bunun yanı sıra ezanın nasıl okunduğu hususu da müelliflerin ilgisini çeken konulardan birisi olmuştur. Özellikle Makdisî'nin ziyaret ettiği bölgede ezanın nasıl okunduğuna dair açıklamalar yaptığı görülmektedir. Bu dönemde Fâtımîlerin hâkim olduğu ve/veya Şîilerin yoğun olduğu

⁸⁴ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 39-40.

⁸⁵ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 47-57.

⁸⁶ İsfahan'ın hangi iklime bağlanacağı tartışmasında buna göre bir değerlendirme yaptığı dikkat çekmektedir. Bk. Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 386-388.

⁸⁷ Detaylı bilgi için bk. Münteha Maşalı, "Makdisî'nin Ahsenu't-Tekâsîm'i Bağlamında Fikhî Coğrafyası/Fikhin Coğrafyası", *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 63-106. Makdisî'nin fikhî yorumlarına dair bir başka çalışma ise Kement'in yakın tarihte yayımlanmış olan makalesidir. Bk. Mesut Kement, "Makdisî'nin Fikhî Yorum ve Değerlendirmeleri", *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (2023), 285-306. Ancak makalenin Makdisî'nin *Ahsenu't-tekâsîm*'inin hatalar barındıran bir Türkçe çevirisi (Ahsen Batur çevirisi) üzerinden yazıldığını ve bazı hatalı çevirilerin makalede de yer aldığını ifade etmek gerekmektedir. Yazarın söz konusu eserin yayımlanmış daha iyi bir Türkçe tercümesi (Ramazan Şeşen çevirisi) bulunduğundan haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. Makaleye dair bu problemlere dikkat çekmekle birlikte çalışmanın Makdisî'nin fikhî yorumlarına dair genel bir çerçeve sunduğunu ifade edebiliriz.

⁸⁸ Örnekler için bk. Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 182, 323, 440-441.

⁸⁹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 100.

bölgelerde ezanın “hayya ‘alâ hayri’l-‘amel” ibaresi eklenerek okunması şüphesiz bunun başlıca sebeplerinden biridir. Makdisî, ezanın bu ziyadeyle okunuşuna değindiği gibi⁹⁰ zaman zaman da makamlı ya da makamsız okunmasına ve/veya ikamedeki tekrar sayısına dair kayıtlar düşmüştür.⁹¹ Bu vesileyle Makdisî, ezanın okunuşunun kimlikli bir unsura dönüşmeye başladığı ve zaman zaman da çatışmaları beraberinde getirdiği bir süreçte⁹² bölgelerdeki yaygın eğilimi de ortaya koymuştur.

Makdisî'nin eserinde dikkat çeken bir diğer husus, Müslümanlar arasındaki ihtilaflardan bahsettikten sonra dört fıkıh mezhebinden birini takip eden Ehl-i Sevâdu'l-A'zâm'a dua ifadeleridir.⁹³ Bu ifadeler, “dört mezhep” algısının ortaya çıkışına dair en erken işaretlerden biri olarak kabul edilebilir. “Dört hak mezhep” söylemine dair ilk kayıtları ancak 6./12. asırda görmek mümkünse de⁹⁴ Makdisî'nin ifadeleri dört fıkıh mezhebinin belirginleşmeye başladığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Esasında Makdisî eserinin başındaki fırka tasnifinde fikhî mezhepler olarak Hanefiyye, Mâlikiyye, Şâfiyye ve Dâvûdiyye'yi zikretmiş; Hanbelîliği ise Ashâbu'l-Hadîs'ten olan mezhepler arasında saymıştır.⁹⁵ Aslında bu durum dahi, bu dönemde henüz dört mezhep algısının netleşmediğini göstermektedir. Ancak Makdisî'nin bu ifadeleri, dört mezhep söyleminin erken versiyonlarından biri olması bakımından oldukça önemlidir.⁹⁶

Müelliflerin verdiği bilgiler ışığında mezheplerin hangi bölgelerde yerleşik ve yoğun olduğu, kurtarıcı inancına sahip bazı küçük grup ya da mezhepler hakkında malumat, bölgelerdeki farklı mezhep mensuplarının birbirleriyle ilişkileri, farklı mezhep mensuplarının şehirlerde birlikte yaşama kültürüne yönelik uygulamalar, muhtelif bölgelerdeki mezhep mensuplarının taassup dereceleri, şehirlerdeki fikhî tercih ve uygulamalar hakkında çıkarımlar yapmak mümkün olabilmektedir. Bazen başka kaynaklarda bulunmayan veriler sunmaları ise bu kaynakları ayrıca özel kılmaktadır.

3. Gelenek ve Kültürel Yapı

Söz konusu eserlerde, İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde yaşayan toplulukların âdetlerine ve kültürel yapılarına dair de oldukça dikkat çekici kayıtlar bulunmaktadır. İbn Havkal zaman zaman bu minvalde veri sunarken Makdisî, her bir bölgede yaşayanların âdetlerine ve kültürel özelliklerine dair müstakil açıklamalar yapmıştır. Bu doğrultuda müellifler; farklı bölgelerdeki giyim kuşam tarzı, yeme-içme alışkanlıkları, cenaze merasimindeki uygulamaları, düğün âdetleri, ehil oldukları işler, ayırt edici vasıfları gibi dönemin kültürel yapısına dair oldukça önemli bilgiler vermiştir. Ele aldığımız kaynaklardaki zengin muhtevaya işaret ederek birkaç örnek üzerinden

⁹⁰ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 40, 238.

⁹¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 129, 318.

⁹² Bu sürece dair değerlendirmeler için bk. Ümit Toru, *Olgu ile Kurgu Arasında Eş'arî Geleneğin Şiîlik Algısı* (Ankara: Astana Yayınları, 2020), 141-142; Betül Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtîmîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 140-142.

⁹³ “فرحم الله عبدا تدبر هذه الحكاية ولزم إحدى المذاهب الأربعة الذين هم أهل السواد الأعظم وكف لسانه عن تمزيق” Bk. Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 366.

⁹⁴ Tan, “dört hak mezhep” söylemine dair en erken işaretin İbn Hubeyre (ö. 560/1165) ile irtibatlandırılabilmesi kanaatindedir. İbn Muflih (ö. 763/1362), onun *el-İfsâh* adlı eserinde şöyle dediğini aktarmaktadır: “Dört mezhepten herhangi birinin taklit edilebileceğine dair icmâ' vardır. Hakk, bu dört mezhebin dışına çıkmaz.” Her ne kadar bu ifadelerin İbn Hubeyre'nin *el-İfsâh*'ında birebir yer aldığını teyit etmek mümkün olmasa da Tan'ın işaret ettiği üzere onun dört mezhebi takip etmenin fiili bir zorunluluktan kaynaklandığını belirten başka sözleri bulunmaktadır. İbn Hubeyre, fikhin, hepsi de dinen güvenilir (adl) olan dört kişi tarafından tedvin edildiğini, ümmetin de onların güvenilirliklerine kânî olduğunu ifade etmiştir. Bu kimseler; Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'dir. Krş. Oğuzhan Tan, “Dört Parçalı Tek Sünnî Mezhep 'Dört Hak Mezhep'in Kuramsal ve Kurumsal Kristalleşmesi”, *Journal of Islamic Research* 29/2 (2018), 322-323.

⁹⁵ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 37.

⁹⁶ Bu konuya yönelik değerlendirmeler için bk. Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtîmîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri*, 330-333.

metinlerin İslâm düşünce ve kültür tarihinin farklı boyutlarının açığa çıkarılmasına dönük katkılarına değineceğiz.

İbn Havkal ve Makdisî, İslâm dünyasında yazı ve yazı malzemelerine dair az olmakla birlikte kayda değer bazı bilgiler vermiştir. İbn Havkal, Sicilya papirüsünün (بربير) Mısır papirüsü ile yarışır kalitede olduğunu ve bundan sultanlar için kâğıt üretildiğini belirtmiştir.⁹⁷ Bu ifadeler, İslâm'ın erken dönemlerinde itibaren özellikle resmî yazışmalarda kullanılan papirüsün bu dönemde hâlâ yöneticilerin kullandığı bir ürün olduğunu göstermektedir.⁹⁸ Makdisî, Mağrib bölgesinde mushaf ve diğer yazıların deri/parşömen (رقوق) üzerine yazıldığını ifade etmiştir.⁹⁹ 3./9. asırda İslâm dünyasının büyük bir bölümünde kâğıt kullanımına geçildiği bilinmekle birlikte¹⁰⁰ bu veriler deri/parşömen ve papirüsün hâlen kullanıldığını göstermektedir. Makdisî, kâğıt kullanımı, üretimi ve ticaretine dair de bazı bilgiler vermiştir. Semerkand kâğıdının (كاغد) bir benzerinin olmadığını belirtmiş;¹⁰¹ Şam bölgesindeki Taberiyye şehrinden kâğıt ihraç edildiğine değinmiştir.¹⁰² Makdisî, Yemen'de maddi güçlük dolayısıyla mushaf ya da kitap ciltlemek ve yapıştırmak için zamk elde edilen bitki (اشراس) yerine nişasta kullanıldığını da işaret etmiştir.¹⁰³ Bu hem bölge halkının ekonomik durumuna hem de ciltlemede kullanılan malzemeye işaret etmesi bakımından dikkate değer bir veridir. Nitekim kâğıt ve cilt yapıştırmada farklı türde pek çok ürünün kullanıldığı bilinmektedir.

Başta Ramazan ayı ve bayramlar olmak üzere özel günlere dair gelenekler de kaynaklarda hakkında bilgi verilen hususlardandır. Makdisî, Aden'de Ramazan başlamadan iki gün önce evlerin damlarının süslenmeye başlandığı ve def çalındığını ifade etmiştir. Ramazan başladıktan sonra ise bir grup insanın seher vaktinden itibaren ev ev dolaşarak gece bitinceye kadar kasideler okuduğunu, bayrama doğru ise insanlardan para topladıklarını kaydetmiştir.¹⁰⁴ Maşrık ikliminden bahsederken ise Ramazan boyunca cuma akşamları Sâmanî hükümdarının huzurunda ulemânın ilmî tartışmalar yaptığına işaret etmiştir. Tartışma usulünün hükümdar konuyu açıp soru sorduktan sonra, âlimlerin tartışmaya başlaması şeklinde olduğuna işaret etmiştir.¹⁰⁵

Daha genel bir çerçeveden bakacak olursak bu eserler vasıtasıyla; Şam bölgesinde mescitlere kandil asıldığı ve biri vefat ettikten sonra üç gün Kur'ân okunduğu,¹⁰⁶ Mısır'da en büyük yeminin "Allah'ın başı için! (و رأس الله)", en küçük yeminin ise "Ali hakkı için! (و حق علي)" olduğu,¹⁰⁷ yine Mısır'da mezarların beyaz ve çok güzel olduğu,¹⁰⁸ Kum halkında en yaygın künyenin Ebû Cafer, İsfahan'da Ebû Muslim, Kazvin'de ise Ebu'l-Huseyn olduğu,¹⁰⁹ Acem bölgelerinde hatim indirmek için mezarlara gidilmediği,¹¹⁰ Fâris'te matemlerde davul, zurna çalındığı ve camilerde üç günlük taziyeler tertip edildiği¹¹¹ gibi muhtelif ve zaman zaman ayrıntı kabilinden bilgiler edinmek

⁹⁷ İbn Havkal, *Sûretu'l-arz*, 122-123.

⁹⁸ Papirüs ve İslâm dünyasında kullanımının tarihi hakkında detaylı bilgi için bk. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*, 219-230.

⁹⁹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 239.

¹⁰⁰ Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*, 229, 233.

¹⁰¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 326.

¹⁰² Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 180.

¹⁰³ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 100.

¹⁰⁴ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 100.

¹⁰⁵ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 330.

¹⁰⁶ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 182-183.

¹⁰⁷ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 205.

¹⁰⁸ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 209.

¹⁰⁹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 398.

¹¹⁰ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 440.

¹¹¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 440.

mümkündür. Bu gibi kültürel hususlara, gelenek ve göreneklere dair örnekler farklı türden çalışmalara kaynak oluşturabilecek niteliktedir.

4. Kutsal Kabul Edilen Mekânlar

Coğrafya eserleri ve seyahatnameler, mekânlarla ve farklı bölgelerdeki mimari yapılara yönelik detaylı ve canlı tasvirleri ile muhtelif alanlara malzeme sunan eserlerin başında gelmektedir. İbn Havkal ve Makdisî de gittikleri bölgelerdeki şehir yapıları, çarşıların biçimleri, cami ve mescidlerin genel görünümü hatta bazen ölçüleri hakkında bilgi vermişlerdir. İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerinde kutsal kabul edilen mekânlar da bu eserlerde değinilen hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönleriyle İslâm sanatları tarihine zengin içerik sunan coğrafya eserleri, insanların mekânlarla yüklediği anlamlara dair ipuçları kaydetmeleri, kutsal kabul edilen mekânlardaki gündelik yaşam pratiklerine işaret etmeleri ve farklı rivayetlere yer vermeleri bakımından İslâm düşünce tarihine de kaynaklık etmektedir.

İbn Havkal ve Makdisî de diğer coğrafyacılar gibi bazı bölgelerde daha detaylı olmak üzere farklı bölgelerdeki kutsal mekânlardan bahsetmişlerdir. Bölgede kabri bulunan önemli şahsiyetlerden, peygamber kabrinin bulunduğu dair rivayetlerden, Müslümanlar için dinî ve manevî değeri yüksek olan yapılardan, bölge halkının hürmet gösterdiği yerlerden söz etmişlerdir. Ayrıca müelliflerin Müslümanların geneline ya da muhtelif mezheplere göre kutsal nitelikteki bazı yerlere dair anlatılar sundukları dikkat çekmektedir. Bu anlatılar, o dönemde farklı mekânlara yüklenen anlamı göstermesi, buralara dair dillerde dolaşan hikâyeleri ve inanışları sunması bakımından oldukça değerlidir.

Şüphesiz her iki müellif de Mekke, Medine ve Kudüs'e dair detaylı tasvirler sunmuşlar ve bu mekânların İslâm dünyası açısından önemine dikkat çekmişlerdir.¹¹² Makdisî, Kudüslü olmasının da etkisiyle Kudüs'teki ziyaret merkezlerini detaylı bir şekilde betimlemiştir. Hitti, İbnu'l-Fakîh ile birlikte Makdisî'nin aktardıklarının Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahre'ye dair ilk detaylı tasvirler olması bakımından önemine işaret etmektedir.¹¹³ Söz konusu eserlerde zikredilenler dışındaki camiler ve mescidler hakkında da kayda değer bilgiler bulunmaktadır. Bununla birlikte bahse konu eserlerin kutsal mekânlara dair sunduğu malumata ve önemine farklı örnekler üzerinden değineceğimizi ifade etmeliyiz.

İbn Havkal'ın İslâm düşünce tarihinin önemli tarihsel kırılmalarından biri olarak karşımıza çıkan Sıffîn Savaşı'nın yapıldığı Sıffîn'e dair anlatısı oldukça dikkat çekicidir. Sıffîn'de Ammâr b. Yasîr başta olmak üzere Hz. Ali taraftarlarından pek çok kişinin mezarının bulunduğunu belirten İbn Havkal, burası hakkında enteresan şeyler söylendiğine işaret etmiştir. Buna göre Sıffîn'de iki ayrı yerde, biri diğerinden yüksek olan iki mezar kümesi görülmekte; birinde yirmiden az, diğerinde ise yirmi civarında mezar bulunmaktadır. Fakat yanlarına gidildiğinde bir şey görülmemektedir. Bu hikâyeye inanmadığını ve bu yüzden anlatmayı düşünmediğini belirten İbn Havkal, gidip bizzat kendisinin de şahit olduğunu ve inanmak mecburiyetinde kaldığını dile getirmiştir. Eserinde bu olaydan iki kere bahsetmiş olması, bölgenin İbn Havkal'ın dikkatini celbettiğine bir işaretir.¹¹⁴ Bu anlatılanlar, bölgenin Hz. Ali taraftarları için sembolik değerini koruduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

¹¹² İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 28-31, 171-172; Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 71-79, 168-171.

¹¹³ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV, 2011), 366.

¹¹⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 35, 226.

İbn Havkal'ın Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in güzel bir türbesi olduğuna ve insanların senenin belli zamanlarında buraya ziyarete geldiğine dair ifadeleri, Abbâsî Halifesi Mütevekkil (ö. 247/861) sonrasında türbenin yeniden inşa edildiği ve ziyarete açıldığını göstermesi bakımından zikre değerlidir. Bilindiği üzere Mütevekkil, 236/850 yılında Hz. Hüseyin'in kabri ile etrafındaki bütün evlerin yıkılmasını emretmiştir. Hatta kabir yıkıldıktan sonra bu toprakların sürülmesini, üzerine ekin ekilip sulanmasını istemiş ve halkın bölgeye ziyaretini yasakladığı gibi üç gün içinde kabrin başını ve çevresini terk etmezlerse hapsedilecekleri tehdidinde bulunmuştur. Neticede kabrin yeri sürülmüş ve buraya ekin ekilmiştir.¹¹⁵ Bu olaydan bir asrı aşkın bir vakit sonra eserini kaleme alan İbn Havkal'ın ifadeleri, Kerbelâ'daki türbenin yeniden yapıldığını ve ziyarete açık olduğunu göstermektedir.¹¹⁶

Başta Kur'ân-ı Kerîm'de bahsi geçen bazı mekânlar ile geçmiş peygamberlerin yaşadığı, hayatlarındaki önemli olayların gerçekleştiği ve kabirlerinin bulunduğu mekânlar olmak üzere kutsal kabul edilen bazı yerlerin nerede bulunduğu dair hususlarda birtakım ihtilafların söz konusu olduğu malumdur. Bunun farkında olan Makdisî, sürekli bu görüş ayrılıklarını tekrarlamamak adına kitabının henüz girişinde ihtilaflı yerlere dair bir açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir. İslâm dünyasında bahsi geçen bazı yerlerin ve türbelerin mevcudiyetinin şüpheli olduğuna ya da birden fazla rivayetle farklı yerlerde olduğuna inanıldığına değinmiştir. Mesela kimilerine göre Hz. Adem'in kabri Mescid-i Hayf'ın minaresinin yanındadır; kimlerine göre Hz. İbrahim'in kabrinin yanındadır; bazılarına göre ise Hindistan'dadır.¹¹⁷ Makdisî'nin çok sayıda örnek zikrettiği ihtilaflardan birisi de Hz. Hüseyin'in başının defnedildiği mezarın yerine dairdir. Bazılarının Hz. Hüseyin'in başının Merv dışında, Serahs şehri istikametindeki bir kervansaray içerisinde yer alan mezarda bulunduğu inandığını belirtmiştir.¹¹⁸

Söz konusu eserlerde rivayetlere bağlı olarak daha ziyade yerel halk tarafından saygı gösterilen bazı mekânlara da işaret edilmiştir. Makdisî, Kuhistân'da bulunan Suheyl ribâtına saygı gösterilmesinin sebebi olarak buradaki sıcak su pınarına işaret etmiştir. Anlattığına göre, Hz. Muhammed'in ashabının soğuktan şikâyet edip Allah'a dua ettiklerine ve abdest almaları için bu sıcak su pınarının fişkırıldığına dair bir rivayet bulunmaktadır.¹¹⁹ Bu rivayet, ribâta yüklenen anlamda belirleyici olmuştur.

5. Kıraatler, Dil Yapıları ve Lehçeler

Makdisî'nin eserinin önemli yönlerinden birini hemen her bölgedeki kıraat tercihlerine dair yaptığı açıklamalar oluşturmaktadır. Müellif, İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde hangi kıraatlerin tercih edildiğine dair bilgi vermiş; kaç kıraat kullanıldığı, hangi kıraatin yaygın olduğu

¹¹⁵ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'l-umem ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kahire: Daru'l Maarif bi'l-Mısır, 1960), 9/185-186; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/108-109.

¹¹⁶ Hz. Hüseyin'in kabrinin ne zaman yeniden yapıp açıldığı ve Kerbelâ'nın tekrar ziyaret merkezi haline döndüğü bilinmemektedir. Ancak Taberistan Zeydî Devleti'nin ikinci imamı Muhammed b. Zeyd'in imametinde (270-287/883-900), Hz. Ali ve oğlu Hz. Hüseyin'in türbelerini inşa ettirmek üzere maddi destekte bulunduğu bilinmektedir. Krş. Mehmet Ümit, "Zeydî Düşüncede Hz. Hüseyin ve Kerbelâ", *Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ*, ed. Alim Yıldız (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınevi, 2010), 1/498. Hemedânî'nin, 329/940-941 yılında Kerbelâ'yı ziyarete gelenlerin rahat etmeleri için Rusâfe ve Bâbu't-Tâk bölgelerinde çadırlar kurulduğu, 335/946 yılının Şaban ayında da Bağdad'dan insanların Hz. Hüseyin'in kabrini ziyaret için yola çıktıkları ve Bâbu't-Tâk'ta çadırlar kurduğuna dair nakilleri 4./10. asrın başlarında burada yeniden bir türbe ya da benzeri yapı bulunduğunu gösterir niteliktedir. Bk. Muhammed b. Abdulmelik Hemedânî, "Tekmiletu Târîhi't-Taberî", *Zuyûl-u Târîhi't-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l Fazl İbrahim (Beirut, ts.), 326, 365.

¹¹⁷ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 46.

¹¹⁸ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 46, 333. Hz. Hüseyin'in başının Medine'de Bakî Mezarlığı'na, Necef'te babası Hz. Ali'nin yanına, Kûfe dışında bir yere, Kerbelâ'da cesedinin konulduğu kabre, Dimaşk'ta bilinmeyen bir yere, Rakka'ya ve Kahire'ye gömüldüğüne dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bk. Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Aralık 2023).

¹¹⁹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*, 334.

veya hangisinin az kullanıldığına değinmiştir.¹²⁰ Örneğin Mısır'da yedi kıraat kullanıldığını; İbn Âmir kıraatinin en az tercih edileni, Nâfî kıraatinin ise en makbul görüleni olduğunu belirtmiştir.¹²¹ Şam ikliminde de yedi kıraatin kullanıldığını ve bunları öğrenmeye yönelik bir gayretin olduğunu, Dımaşk hâricinde Ebû Amr kıraatinin yaygın olduğunu, Dımaşk'taki Emeviyye Camiinde ise İbn Âmir kıraati üzerine Kur'an okunduğunu, Kisâî kıraatinin de bölgede yaygınlaştığını zikretmiştir.¹²² Makdisî, bir yandan da Zebîd'de namaz kıldırıldığı sırada kendisine sorulması üzerine neden İbn Âmir kıraatini tercih ettiğini gerekçeleriyle açıklamış ve bu hadiseyi kitabına almıştır.¹²³ Dolayısıyla Makdisî'nin eserinde hem farklı bölgelerdeki kıraatlara hem de kendi tercihlerine dair bilgiler aktardığı dikkat çekmektedir.

Coğrafya eserlerinin malumat sunduğu alanlardan birinin de filoloji olduğunu söylemek mümkündür. Makdisî, İslâm coğrafyasının farklı bölgelerindeki lehçelere, dil kullanımlarına, harflerin okunuşlarına, insanların bazı kelimeleri kullanırken farklı tercihlerine, birbirine yakın dil kullanımı olan şehirlere değinmiştir. Özellikle Horasan bölgesindeki şehirlerin dil yapılarına dair oldukça detaylı açıklamalar yapmıştır. Nişâbûr halkının fasih konuştuğuna ancak kelimelerin başını esre ile okuduğuna, Semerkand halkının ك ile ق harfleri arasında bir harf kullandığına, Belh dilinin dillerin en güzeli olduğuna, Harezm'in dilinin anlaşılmasız olduğuna dair açıklamalarını örnek vermemiz mümkündür.¹²⁴ Hatta bazen bölgedeki lehçelerden hangisini güzel bulduğunu da kaydetmiştir. Mesela Irak halkının farklı lehçeleri olduğunu, en sahih lehçenin bedevîlere en uzak olan Kûfelilerin lehçesi, en fâsit olanın ise Bağdadlıların lehçesi olduğunu bildirmiştir.¹²⁵

Kıraat tercihlerine, dil ve lehçelere dair zikredilenler, müelliflerin yaşadığı dönemdeki pratik kullanımlara ve farklılıklara ışık tutması bakımından dikkate değerdir. Bu yönüyle söz konusu eserler, filoloji ve kültür tarihi çalışmalarına kaynaklık edebilecek veriler barındırmaktadır.

Sonuç

İslâmî literatürde ortaya çıkan coğrafya eserleri, özellikle de 4./10. asırda kendine özgü karakteristiği ile şekillenmeye başlayan beşerî coğrafya türü eserler, içerdikleri zengin malumat dolayısıyla muhtelif pek çok çalışmaya kaynaklık etmişlerdir. Beşerî coğrafya eserlerinin içeriklerinde; müellifin öncelikleri, ilgisi, yazım yöntemi gibi unsurlara bağlı olarak farklılıklar bulunmaktadır. Çalışmamızın ana kaynaklarından biri olan *Sûretu'l-arz*'in müellifi İbn Havkal, bizzat ticaretle uğraşan biri olmasının etkisiyle olsa gerek gittiği her bölgenin vergi bilgileri, ticarî faaliyetleri ve sosyo-ekonomik durumuyla ve/veya şehirlerin çarşı-pazarları, başlıca ticaret ürünleriyle ilgili hususlara eserinde fazlaca yer vermiştir. Hatta zaman zaman gelirlerin hesaplanması, vergi teslimi gibi faaliyetlerde bizzat bulunmuş ve bu doğrultuda bazı bölgeler için tam rakam zikretmiştir. Bir diğer önemli coğrafyacı Makdisî ise *Ahsenu't-tekâsim* adlı coğrafya kitabında, gittiği bölgelerdeki ticarî faaliyetlere dair bilgi aktarmışsa da onun ilgisinin farklı coğrafyaların ilmî ve mezhebi durumu, gelenek ve görenekleri, kıraatleri, dilleri, farklı alışkanlıkları, acayıplıkları gibi çok daha geniş alana karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Öte yandan müellifin öne çıkardığı hususlar ne olursa olsun bu özgün eserlerin, yazıldıkları dönemde İslâm dünyasının sosyo-kültürel ve ilmî yapısı ile düşünce dünyasına dair zengin bir içerik sunduğunu söyleyebiliriz.

¹²⁰ Bazı örnekler için bk. Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, 128, 180, 202-203.

¹²¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, 202-203.

¹²² Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, 180.

¹²³ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, 142-144.

¹²⁴ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, 334-335.

¹²⁵ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, 128.

İbn Havkal'ın Sicilya'nın merkezi Palermo'ya dair aktardıklarının bu bölgeye dair gözlemleri içeren en erken kayıtlar olması bakımından önemine işaret edilebilir. Her ne kadar onun bu bölgedeki ulemânın yetkinliğine dair gözlemleri ve açıklamaları oldukça zayıf gözükse de bölgedeki Müslümanların genel durumuna dair bazı ipuçları sunmaktadır. İbn Havkal'ın eseri, bazı mezheplerle ilgili bilgi veren en erken tarihli kaynak olması hasebiyle de oldukça önemlidir. Bergavâta ve Beceliyye hakkındaki malumatın büyük ölçüde İbn Havkal'ın eserine dayandığını söylemek mümkündür. Müellifin Karmatîlere dair bizzat birinci ağızdan duyduğunu ifade ederek kaydettikleri de makâlât geleneğinde ve tarih kitaplarında söz konusu mezhebe dair aktarılanlarda yer alan bazı boşlukları tamamlar niteliktedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere Makdisî'nin eseri, bahsi geçen konularda *Sûretu'l-arz'a* kıyasla çok daha geniş bir malumata sahiptir. Bu eser aracılığıyla 4./10. asırda Fâtımîlerin hilafet merkezi konumundaki Mısır bölgesinde ilmî faaliyetlerin yoğun olduğuna ve genel durumuna dair çıkarımlar yapmak mümkün olmaktadır. Mihne hadisesinin üzerinden yaklaşık bir asır geçmiş olmasına rağmen başta Rey ve Cürcân olmak üzere İslâm dünyasının bazı bölgelerinde *halku'l-Kur'ân* tartışmalarının yoğun bir biçimde devam ettiği anlaşılmaktadır. Yine Makdisî'nin ziyaret ettiği bölgelerdeki kütüphane ve medreselere dair tasvirleri, bu kurumların genel özelliklerine dair başka kaynaklarda bulamayacağımız detaylar içermektedir. Onun özellikle Şîrâz kütüphanesine dair verdiği bilgiler, söz konusu asırda bir saray kütüphanesinin nasıl olduğunu detaylıca ortaya koyar niteliktedir. Ayrıca Makdisî'nin kayıtları aracılığıyla Nizâmîye medreseleri henüz kurulmamışken özellikle Horasan bölgesinde müderrise maaş verilen medrese yapılarının oluşmaya başladığı anlaşılmaktadır.

Makdisî'nin itikâdî ve fikhî mezheplere dair aktardıkları, söz konusu asırda İslâm dünyasında mezheplerin hangi bölgelerde yaygın olduğu/olmadığı, bunlar arasındaki ilişkilerin mahiyeti, sosyal hayata yansımaları gibi unsurları içerecek şekilde oldukça kapsamlıdır. Dolayısıyla onun eserinin İslâm Mezhepleri Tarihi açısından kayda değer bir kaynak olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca onun dört fıkıh mezhebinden birini takip edeni Ehl-i Sevâdu'l-A'zâm olarak nitelendirmesi, dört fıkıh mezhebine yönelik en erken vurgulardan biri olması ve bu algının belirginleşmeye başladığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Bu örnekler, bahse konu eserlerin bazen söz konusu döneme ve İslâm düşünce tarihine dair farklı türlerdeki literatürü destekleyen, geliştiren ve tamamlayan nitelikte, zaman zaman da başka kaynaklarda yer almayan malumat sunduğunu göstermektedir. Bahsi geçen zengin malumat, İslâm kültür ve düşünce tarihini anlamaya yönelik çalışmalara yeni bir bakış açısı kazandırabilecek, bazı boşlukları doldurabilecek ya da genel anlatıyı pekiştirebilecek yönleri sahiptir. Bu yönüyle beşerî coğrafya eserlerini, İslâm düşünce tarihi araştırmalarının önemli başvuru kaynakları arasında zikretmek mümkündür.

Kaynakça

- Adigüzel, Adnan. "Bergavâta: Mağrib'te Heterodoks Bir Berberî Fırkası". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2010), 1-21.
- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Arikan, Adem. "Ebu Ubeyd el-Bekri'ye Göre Bergavata". *Milel ve Nihal* 8/2 (2011), 105-113.
- Aydınlı, Osman. ""Kur'an'ın Yaratılmışlığı" Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (I)", *Dinî Araştırmalar* 3/9 (2001), 45-62.
- Aydınlı, Osman. ""Kur'an'ın Yaratılmışlığı" Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri (II)", *Dinî Araştırmalar* 4/10 (2001), 37-52.
- Bekrî, Ebû Ubeyd. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. thk. A. P. Van Leeuwen-A. Ferre. Tunus, 1992.
- Boynukalın, Ertuğrul. "Evzâi ve Fikhî Mezhebi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (2011), 1-33.
- Bozkurt, Birgül. "İslâm Düşüncesi Araştırmalarına Katkıları Açısından Seyahatnameler". 6. *Uluslararası İnsan, Toplum ve Sürdürülebilir Kalkınma Araştırmaları Sempozyumu Tam Metinler Kitabı*. ed. Asad Layek vd. 11/2757-2765. Rize: Recent Academic Studies, 2023.
- Bozkuş, Metin. *Büveyhiler ve Şiilik*. Sivas: Vizyon Matbaacılık, 2003.
- Erünsal, İsmail E. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Hüseyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/huseyin>
- Granara, William. "Ibn Hawqal in Sicily". *Alif: Journal of Comparative Poetics* 3 (1983), 94-99. <https://doi.org/10.2307/521658>
- Güner, Ahmet. "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2001), 35-63.
- Hemedânî, Muhammed b. Abdulmelik. "Tekmiletu Târihi't-Taberî". *Zuyûl-u Târihi't-Taberî*. thk. Muhammed Ebû'l Fazl İbrahim. Beyrut, ts.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- İbn Havkal, Ebû'l Kasım Muhammed. *Sûretu'l-arz*. ed. J. H. Kramers. Leiden: Brill, 1938.
- İbnu'l-Esir, Ebû Hasan Ali b. Muhammed Abdülkerîm. *el-Kâmil fi't-târîh*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.
- İğde, Muhyettin. "Bir Şahıs İki Portre: Mutezile ve Hanbelilere Göre Muâviye b. Ebî Süfyân". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/2 (2023), 393-413. <https://doi.org/10.21547/jss.1271244>
- Kement, Mesut. "Makdisî'nin Fikhî Yorum ve Değerlendirmeleri". *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (2023), 285-306. <https://doi.org/10.61216/darulhadisdergisi.1390996>
- Madelung, Wilferd. *Religious Trends in Early Islamic Iran*. Bibliotheca Persica, 1988.
- Madelung, Wilferd. "Some Notes on Non-İsmâ'îlî Shiism in the Maghrib". *Studia Islamica* 44 (1976), 87-97. <https://doi.org/10.2307/1595443>
- Makdisî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenu't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*. ed. M. J. De Goeje. Leiden: Lugduni Batavorum, 1906.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Baskı, 2018.
- Maşalı, Müntheha. "Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkıhın Coğrafyası". *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 63-106.
- Moreno, Martino Mario. "Sicilya'da Müslümanlar". çev. Abdülhalik Bakır-Aydın Çelik. *Orta Doğu Araştırmaları*

Dergisi 5/1 (2007), 165-232.

- Oruç, Muhammed Cihat. "The Barghawāṭian Mahdī and Prophet: An Evaluation of Şālīḥ ibn Ṭarīf's Claims". *İlahiyat Studies* 13/2 (2022), 181-205. <https://doi.org/10.12730/is.1151156>
- Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik*. çev. Abdurrahman Aliy. 5 Cilt. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008.
- Söylemez, M. Mahfuz. *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Sprenger, Alois. *Die Post - und Reiserouten des Orients*. Leipzig, 1864.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'l-umem ve'l-mulûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Daru'l Maarif bi'l-Mısır, 1960.
- Tan, Oğuzhan. "Dört Parçalı Tek Sünnî Mezhep 'Dört Hak Mezheb'in Kuramsal ve Kurumsal Kristalleşmesi". *Journal of Islamic Research* 29/2 (2018), 310-330.
- Toru, Ümit. *İslâm Düşüncesinin İlk Akılcılarından Cehm b. Safvân ve Cehmiyye*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.
- Toru, Ümit. *Olgu ile Kurgu Arasında Eş'arî Geleneğin Şiîlik Algısı*. Ankara: Astana Yayınları, 2020.
- Touati, Houari. *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Turan, Nurullah. *Selçukluların Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Ümit, Mehmet. "Mihne Sürecinde Hanefiler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 101-130.
- Ümit, Mehmet. "Zeydî Düşünce Hz. Hüseyin ve Kerbelâ". *Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ*. ed. Alim Yıldız. 1/493-500. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınevi, 2010.
- Yurtalan, Betül. *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Yurtalan, Betül. "Bir Coğrafyacının Gözünden Mezhepler: el-Mağdisî'nin Aḥsenu't-Teḳāsîm'inde Mezhepler Bahsinin Tahlili". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 62/1 (2021), 135-168. <https://doi.org/10.33227/auifd.886556>
- Yurtalan, Betül. *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.